

РОСІЙСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ІРАНУ 1817 РОКУ: ОЧІКУВАННЯ І РЕЗУЛЬТАТИ

Дано оцінку спробам налагодити російсько-перські відносини і втілити в життя умови Гюлістанської мирної угоди. Охарактеризовано діяльність О. П. Єрмолова на посаді повноважного міністра в Ірані.

Ключові слова: Іран, Єрмолов, Росія, Гюлістан, Аббас-мірза.

Дана оценка попыткам наладить русско-иранские отношения и воплотить в жизнь условия Гюлистанского мирного договора. Охарактеризована деятельность А. П. Ермолова на должности полномочного министра в Иране.

Ключевые слова: Иран, Ермолов, Россия, Гюлистан, Аббас-мирза.

After Gulistan peace treaty concluded in 1813 by Russia and Iran certain tension existed between two powers. It was evident that Iranians were preparing a revanche to return lost lands of Shirvan. Persian ambassador Abul Hasan Khan spent about two years in St. Petersburg negotiating postwar regulating in Caucasus region. In his turn Alexander I appointed General A.P. Yermolov a Minister Extraordinary and Plenipotentiary to Iran and a viceroy of Georgia. Yermolov had to determine acceptable concessions and to act in accordance with his own decisions. He was also authorized to negotiate opening Russian missions and consulates in the north of Iran and to confirm recognition of Abbas Mirza as an heir of Iranian throne.

Despite being awaited to bring Russian-Iranian relations back to normal Yermolov created new problems. For instance he refused to follow Asian etiquette and openly ignored Abbas Mirza. During negotiations in Soltaniyeh Yermolov threatened shah's representatives to invade into Azerbaijan and to achieve his goals by force. For their part Iranian officials ignored Yermolov's prepositions to conclude a military alliance against Ottoman Empire and to establish constant missions in Tiflis and Tabriz.

After a month spent in Soltaniyeh Russian embassy turned back to Tabriz and then to Tiflis. In his reports to Alexander I Yermolov claimed to have performed his task successfully. In a short time he was rewarded for his diplomatic activities though in fact he failed to strengthen Russian-Iranian relations. Such a reaction to Yermolov's activities made it evident that the cabinet in St. Petersburg found it more beneficial to pursue a policy of threats and démarches than to perform a really peace-making diplomacy. Such acts were leading two powers to a new conflict which eventually began in 1826.

Keywords: Iran, Yermolov, Russia, Gulistan, Abbas Mirza.

1/14 жовтня 1813 року між Російською імперією й Іраном було підписано Гюлістанську мирну угоду, яка поклала край довгій, виснажливій і кровопролитній російсько-іранській війні 1804-1813 рр. Після її укладення відносини між двома державами залишилися напруженими. Керівництво Ірану не могло змиритися з поразкою у війні і з утратою багатих земель Грузії та Ширвану. Практично відразу після укладення миру Іран почав готуватися до реваншу. 1814 року було підписано англо-перський договір, за яким Іран зобов'язувався не пропускати війська середньоазійських держав до Індії, а Великобританія, в свою чергу, обіцяла

сплачувати Ірану субсидію, «якщо будь-яка європейська країна вторгнеться до Персії» [13, с. 387]. Очевидно, під «будь-якою» державою малася на увазі Росія, бо жодна інша держава Європи не могла вдерися до Ірану. Водночас із підписанням нового договору англійці продовжували виконання старих домовленостей, що були визначені Тегеранською угодою 1801 р. Під наглядом англійських інструкторів тривала підготовка «нової армії», або «незам-е джадід» (نظام جدید), за європейськими зразками. Дані російської розвідки свідчили, що станом на весну 1817 року в розпорядженні персів знаходилося 32-тисячне військо «незам-е джадід» і підготовка нових

солдатів тривала. Паралельно з підготовкою піхоти в 1817 році почався вишкіл нової кавалерії [1, с. 149].

У перші повоєнні роки Іран і Росія мали розв'язати суперечності, які залишалися невирішеними після завершення бойових дій, а також втілити в життя умови нової мирної угоди. Для цього Фетх Алі-шах надіслав до Петербургу посольство Абуль Хасан-хана (1776-1845), а Олександр I у відповідь відправив до Ірану посольство на чолі з генералом Олексієм Петровичем Єрмоловим (1777-1861).

Хоча ключову роль у цьому епізоді відігравала така видатна особа, як Єрмолов, він залишається малодослідженим. Основну інформацію про подорож російських дипломатів до Ірану ми можемо знайти у спогадах самого Єрмолова [6] і двох його супутників: Моріца Августа (Маврикія Євстафійовича) Коцебу (1789-1861) [11] і Є. Є. Лачінова (1799-1875) [9]. Тексти імператорських і шахських грамот, а також листування Єрмолова з міністерством закордонних справ опубліковані Адольфом Берже (1828-1826) в другій книзі шостого тому «Актів Кавказької археографічної комісії» [1]. Йому ж належить найдокладніший опис подорожі посольства, укладений на основі згаданих джерел й опублікований 1875 року в журналі «Русская старина» [3]. Наскільки відомо авторів даної роботи, з тих пір не вийшло жодного дослідження, в якому б було докладно висвітлено діяльність цього наймасштабнішого в історії Російської імперії посольства до Ірану. У роботах з історії Ірану дипломатична діяльність Єрмолова згадується мимохідь [9, с. 356-357]. Поверхневий аналіз діяльності посольства з точки зору англійської історіографії наводиться в сьомій главі монографії Лоренса Келлі «Вбивство в Тегерані» [12, с. 53-57]. Подорож Єрмолова до Персії також згадується в біографіях Єрмолова, укладених В. І. Лесніним [7] і Я. А. Гордіним [4].

Мета даної статті полягає в тому, щоб надати характеристику діяльності імперського посольства в Ірані в 1817 році, спираючись не на декларативні документи (імператорські й шахські грамоти), а на хід безпосередніх переговорів і на досягнення дипломатами поставлених задач.

Із моменту укладення Гюлістанського миру і протягом усього міжвоєнного періоду 1813-1826 років залишався ряд проблем, які могли в будь-який момент призвести до нової війни. Найболючішою з них була проблема делімітації кордону. У мирній угоді 1813 року існували неясності щодо становища Талишського ханства, які кожна сторона тлумачила на власну користь. Крім того, кордони ханств, які за Гюлістанським трактатом перейшли під зверхність Росії, не були чітко визначені. 8 квітня 1816 року Олександр I призначив О. П. Єрмолова командиром Окремого Грузинського корпусу, намісником в Грузії і головним управляючим цивільною частиною в Астраханській і Кавказькій губерніях. Йому було ввірено всю повноту цивільної і військової влади на цих територіях. Одночасно бойовий генерал отримав призначення повноважного міністра в Персії [5, с. 10]. Єрмолов був другим росіянином, який отримав таке призначення. Першим був Петро Коваленський, який також суміщав дану посаду із обов'язками намісника в Грузії, а напередодні першої російсько-іранської війни був відданий під суд за недбале виконання своїх обов'язків. Якщо враховувати, що Коваленський так жодного разу і не побував в Ірані, то можна сказати, що фактично Єрмолов був першим послом Росії в Ірані в ХІХ ст. При цьому Олександр I надав Олексію Петровичу найширші повноваження: він не тільки був повинен представляти інтереси Росії на переговорах, але й мав право самостійно визначити коло цих інтересів. Російський імператор не прийняв рішення щодо можливості повернення трьох закавказьких ханств Іранові, а поклав відповідальність за його прийняття на Єрмолова: саме Олексій Петрович мав визначити, чи доцільно залишати ці державні утворення в підданстві Росії, і діяти далі відповідно до цього рішення [1, с. 123]. Для прийняття виваженого рішення Єрмолову було доручено певний час провести в Грузії і дослідити обстановку на місці, а лише після цього їхати до Тегерану [1, с. 128]. Окрім цих найгостріших питань, Олексій Петрович мав обговорити й інші, не менш важливі для подальшого політичного й економічного утвердження Росії на Кавказі. Наприклад, він

мав обговорити із шахом питання про відкриття російських торговельних представництв у місті Астрабад і на острові Ензелі і підтвердити готовність Росії визнати єдиним законним спадкоємцем Фетх Алі-шаха того, кого сам шах призначить, тобто губернатора Азербайджану Аббас-мірзу. Ще одне непросте завдання для російського посла полягало в тому, щоб добитися зменшення англійського впливу на перський двір [5, с. 209-212]. Нарешті, Єрмолов мав добитися від Фетх Алі-шаха дозволу на прохід російських військ через південне узбережжя Каспійського моря і Хорасан для завдання удару по Хіві й Бухарі [10, с. 217]. Після повернення до Росії Єрмолов мав покікуватися про відкриття постійного російського представництва в Ірані [3, с. 257].

Прибувши до Грузії, Олексій Петрович відправив на перський кордон штабс-капітана М. М. Муравйова (майбутнього генерала Муравйова-Карського, 1794-1866), щоб на основі його доповідей вирішити, які поступки перському урядові є доцільними [7, с. 212-213]. Грунтуючись на доповідях Муравйова і на власних спостереженнях російський командувач на Кавказі доповів Олександрові I, що з точки зору безпеки кордонів імперії доцільною є лише передача Талишського ханства, але і його передавати не можна, бо хан Талиша протягом двадцяти останніх років виявляв беззаперечну відданість російській короні [1, с. 142]. Надалі Єрмолов діяв відповідно до зробленого ним самим висновку і рішуче відкидав прохання персів про територіальні поступки.

Подорожуючи Кавказом, Олексій Петрович стикнувся із старою і болючою проблемою. Син останнього грузинського царя Іраклія II (1720-1798) царевич Александр Багратіон (1770-1844) після десятиліть невдалої боротьби за відновлення Грузинського царства переховувався у Дагестані і бажав переїхати до Ірану. На початку XIX століття Фетх Алі-шах визнав царевича Александра законним спадкоємцем Іраклія II і сприяв його спробам захопити владу в Грузії. Після кількох невдалих спроб відтворити Грузинське царство, Александр знайшов притулок у гірських народів, не підконтрольних, ні Росії, ні персам. Єрмолов отримав від Петербурзького кабінету доручення ні в

якому разі не допускати від'їзду царевича до Ірану. До Росії ж Александр не бажав їхати, мовляв через те, що боявся отруєння. Єрмолов написав Александрові листа, в якому зовсім недипломатично завірив, що планів отруєння царевича не існує: *«Прошу повірити, що життя вашому жодної ціни не уявляю, і воно в абсолютній безпеці, як життя людини, що її поведінка в молоді роки розпусна, а в роки повноліття безчесна і ганебна, не заслуговує ні на що, крім презирства»*. Цей епізод із царевичем Александром, який, очевидно, користувався підтримкою Аббас-мірзи, зайвий раз подав привід Олексієві Петровичу для недовіри до перського принца [5, с. 237].

Перед тим, як посольство, вирушило в подорож, до Ірану було направлено окремих чиновників, які мали клопотати про розв'язання технічних питань. Спочатку Єрмолов послав перед собою дійсного статського радника Олександра Федоровича Негрі (1784-1854), а коли той тяжко захворів у дорозі – колезького радника С. О. Мазаровича (?-1852). Докладні листи Мазаровича до Єрмолова містили важливу інформацію щодо внутрішньополітичної обстановки в Ірані, очікувань перських високопосадовців, пов'язаних із прибуттям російського посольства, а також щодо участі англійців і французів у політичному житті Ірану [1, с. 142-146]. У той час, як Мазарович вирішував технічні питання у Єревані, Тебризі й Тегерані, Олексій Петрович отримав вказівку залишатися в Тифлісі поки не надійдуть нові інструкції з Петербургу [1, с. 146]. 13 березня 1817 року міністр іноземних справ К. В. Нессельроде (1780-1862) надіслав О. П. Єрмолову відношення, в якому затвердив пропозиції останнього щодо неможливості повернення будь-яких земель Ірану і дозволив Олексієві Петровичу вирушити до Тегерану. Єдино можливою територіальною поступкою в Петербурзі вважали Талишське ханство, яке Александр I був готовий визнати незалежним, але не допускав можливості переходу цього державного утворення під зверхність Ірану [1, с. 147-148]. 17 квітня посольство рушило з Тифлісу [6, с. 291]. 22 квітня дипломати були вимушені зупинитися в селищі Каракліс (нині місто Ванадзор, Лорійський

марз, Вірменія), бо О. П. Єрмолов отримав лист від вірменів Єреванського ханства. Автори листа від імені 10 000 вірменських сімей вимагали від Єрмолова або ввести війська в Єреванське ханство і приєднати його до Росії, або дозволити їм переселитися на підвладні Росії землі. За таких умов російське посольство, яке супроводжував значний армійський контингент, не могло ввійти в землі, підвладні Ірану, не викликавши заворушень. Знадобилося кілька днів на те, щоб умовити лідерів вірмен відмовитись від своїх планів [5, с. 245-246]. Врешті-решт, 30 квітня посольство перетнуло кордон Росії і в'їхало до Єреванської області. У той же день їх зустрів Аскер-хан із кількома тисячами війська. Аскер-хан, досвідчений дипломат, який свого часу очолював перське посольство до Парижа, був призначений *мехмендаром* (перс. مهمان‌دار, дослівно, той, хто приймає гостей), або офіційним провідником посольства. Це був прояв найвищої поваги до високих гостей із Росії [12, с. 91]. На шляху свого просування посольство зупинялося в Ечміадзіні і Єревані [9, с. 106], а 20 травня прибуло до Тебризу.

Генерала Єрмолова важко назвати миролюбним, йому не були притаманні якості, яких очікують від дипломата. Сам Олексій Петрович у приватному листі так висловив своє ставлення до нового призначення: *«Скажу тобі про річ найдивовижнішу, яка тебе здивує і насмішить... Ти можеш легко уявити, що жодних перемовин не буде, і що це справжній фарс. В іншому випадку послали б людину, звичну до цієї справи»* [7, с. 192-193]. Що ж до дипломатичного етикету, то в одній з доповідних записок до графа Нессельроде Єрмолов писав: *«Сама звичайна ввічливість примушує проявляти певну персіянам повагу, щоправда вона їм не належить – хіба що від жалоців»* [5, с. 253]. Зрозуміло, що налаштований так посол не міг вести плідних переговорів, тим паче в країні, де красномовство і дотримання етикету вважалися чи не найважливішими чеснотами політика. Втім, не можна сказати, що Олексій Петрович був абсолютно неспроможним для ведення дипломатичних переговорів. Принаймні секретар посольства М. А. Коцебу згадував, що на зустрічах із Мірзою Бозоргом

«перси були вражені його [Єрмолова] красномовством, бо він перевершив їх у мистецтві красномовства» [12, с. 151]. Маючи від царя доручення розв'язати старі суперечки з Іраном, він умисно створював нові. Наприклад, усупереч укладеній угоді він пропонував визнати нащадком престолу не Аббас-мірзу, а його старшого брата Мохаммед-мірзу [13, с. 335]. У випадку смерті Фетх-Алі-шаха Єрмолов планував скористатися усобицею між синами шаха, ввести війська в Єреванське ханство, а *«після цього буде видно, чи слід повертати Єреванську область»* [2, с. 115].

На в'їзді в Тебриз росіянам було влаштовано урочисту зустріч. Кількатисячне військо було вишикуване вздовж дороги, якою прямувало посольство. Єрмолов і його почет були поселені в палаці Мірзи Бозорга, який був першим міністром Аббас-мірзи [3, с. 390]. До дипломатів були приставлені перські слуги, які знали російську мову, і, на думку Єрмолова, шпигували за членами посольства [3, с. 390].

Перські чиновники очікували, що Росія піде на певні територіальні поступки Ірану. Про це свідчив і урочистий прийом, який був організований для російського посольства і тривав кілька днів [12, с. 155-160]. Але сподівання персів не справдилися [2, с. 112]. Посольство Єрмолова лише дало зайві приводи для загострення і без того непростих стосунків двох держав. Так, зайшовши до палацу Аббас-мірзи, «проконсул Кавказу» відмовився роззуватись. Всі європейські дипломати до Єрмолова виконували цю вимогу азійського етикету і ступали на килими перських палаців у спеціально призначених для цього червоних панчохах. Єрмолов же пояснив свою позицію так: *«Позаяк я не приїхав ні з почуттями Наполеонова шпигуна, ні прибутковими розрахунками прикажчика купецької нації, то і не погодився на червоні панчохи та інші умови»* [5, с. 248]. Пізніше, використовуючи ті самі аргументи, Єрмолов, відмовлявся роззутися і на прийомі у шаха [13, с. 335], але шахські придворні знайшли компроміс – чоботи Єрмолова ретельно витирали перед тим, як він ставав на килими [3, с. 398]. Що ж до Аббас-мірзи, то він у відповідь на демарш посла не пустив російську делегацію

до парадної зали і прийняв у дворі палацу [2, с. 110]. Єрмолов у свою чергу наказав членам посольства не знімати капелюхів перед шахзаде, а сам під час аудієнції вдавав, що не пізнає принца, доки йому прямо не вказали, перед ким він стоїть. Таким чином переговори з Аббас-мірзою навіть не розпочалися. Мали місце лише церемоніальні зустрічі з Аббас-мірзою, Мірзою Бозоргом і його синами та з іншими чиновниками [3, с. 393]. Жодної зустрічі для обговорення конкретних питань не відбулося. Мірза Бозорг прохав про таку зустріч із Єрмоловим, але отримав відмову [5, с. 252]. Після кількох днів парадів і світських прийомів росіяни покинули Тебриз [9, с. 107]. Від'їжджаючи Єрмолов через Мірзу Бозорга повідомив Аббас-мірзі, що *«не будучи прийнятим належним чином, а зустрівшись з ним [Аббас-мірзою – Т.А.] на дворі, він [Єрмолов – Т.А.] не може вважати це аудієнцією, а тому не вважає себе зобов'язаним із ним прощатися, але що втім як із людиною милою і люб'язною бажав би з ним ще раз де-небудь зустрітися»* [3, с. 395]. Ця заява була явною провокацією, але ні правитель Азербайджану, ні його придворні не наважилися якимсь чином на неї відповісти.

Наступний демарш О. П. Єрмолова мав місце в дорозі до шаха. Влітку, рятуючись від спеки, Фетх Алі-шах переїжджав із своїм двором до Солтаніє (нині селище в остані Зенджан), що знаходиться в 240 км на північний захід від Тегерану. Єрмолова попросили зупинитися в літній резиденції Аббас-мірзи місті Уджан (нині в остані Альборз), щоб не потрапити до Солтаніє раніше за шаха, але Єрмолов не прислухався до цього прохання [9, с. 107]. М. Коцебу дає зовсім інше пояснення тих подій. За його версією, Єрмолов, дізнавшись про святкування байрама (очевидно, мається на увазі рамадан), погодився чекати в літній резиденції Аббас-мірзи, але через страшенну спеку попрохав про інше місце для очікування і вирушивши до Саманархіє лише після того, як мехмендар посольства запросив його туди [12, с. 189-192]. Коли російські дипломати перебували в Саманархіє, у неофіційні переговори з Єрмоловим вступив один із найближчих до

шаха людей, мірза Абдул-Вехаб, який обіймав посаду *мотамед ад-доуле* (перс. *معتد اد دوله*, тобто опора держави). Через те, що вірчі грамоти ще не були вручені шаху, а, відповідно, бесіди з Абдул-Вехабом не були формальними переговорами, Єрмолов поведився прямолінійно і навіть жорстко. Він чітко заявив, що не слід очікувати жодних територіальних поступок з боку Росії. Більше того, він пригрозив перському чиновнику війною у випадку, якщо перська сторона не організує гідний прийом російської місії: *«Якщо на прийомі шаха я побачу холодність, а на переговорах із тим, кому доручено буде обговорювати зі мною справи, побачу намір порушити мир, то я попереджу його оголошенням війни і не закінчу її, доки не матиму кордон по Араксу. Я візьму Тебриз і потім, поступившись вам великодушно азербайджанською областю, утримаю область [на північ] від Аракса і ви будете вимушені визнати це зразковою поміркованістю»*. Під час тієї самої бесіди Єрмолов натякнув також, що війна з Росією посилить суперечності всередині Ірану і може викликати усобиці, що похитнуть владу Фетх Алі-шаха [5, с. 256]. Без сумніву, всі слова Єрмолова були передані шаху. Слід зауважити, що й Абдул-Вехаб не цурався загрозами на адресу Росії [3, с. 398], щоправда, його оповіді про страшенні ополчення персів навряд чи могли налякати такого досвідченого полководця, як Єрмолов, обізнаного про справжню боєздатність армії Ірану.

Російське посольство перебувало у селищі Саманархіє 21 день, і в'їхало до Солтаніє аж 26 липня [9, с. 112], тобто на двадцять днів пізніше, ніж планувалося [1, с. 154-155]. Слід зазначити, шах в'їхав до Солтаніє 20 липня, а останні шість днів затримки були викликані обговоренням церемоніалу в'їзду посольства до літньої столиці [5, с. 256].

Коли посольство в'їжджало до Солтаніє, назустріч йому виїхав загін із кількох тисяч вершників, очолений валі Курдистану [12, с. 249]. Прибуття росіян до шахської резиденції відбулося під час святкування ураза-байрама. Всі урочистості, пов'язані з релігійним святом і прибуттям високих гостей зайняли майже місяць. Тим не менше, вже на другий день перебування у Султаніє

Єрмолов зустрівся із першим міністром Мірзою Шефі і колишнім послом Ірану до Росії мірзою Абуль Хасан-ханом [12, с. 250]. Перша аудієнція і вручення вірчих грамот відбулися 31 липня [1, с. 156], друга аудієнція і вручення подарунків від Олександра I – 3 серпня [1, с. 158], але ці зустрічі були суто церемоніальними заходами і конкретні справи на них не розглядалися. 8 серпня почалося листування Єрмолова із мірзою Шефі, першим міністром шахського двору щодо рішення територіальних суперечностей між двома державами. Рішення вести переговори через листи було прийняте Єрмоловим для того, щоб внести більшу конкретику у зміст переговорів. Усі листи з боку Росії, були написані власноруч послом [3, с. 409]. Перша зустріч О. П. Єрмолова з Фетх Алі-шахом тет-а-тет відбулася аж 16 серпня [9, с. 113].

Під час перемовин із Фетх Алі-шахом і мірзою Шефі в першу чергу обговорювалося питання про повернення Росією частини захоплених територій. Аби підкреслити неможливість територіальних поступок, О. П. Єрмолов опублікував відозву до Ширвану, у якій, зокрема, було сказано: *«Я іменем великого нашого государя завіряю, що не тільки областями, але жодним кроком землі він [Олександр I] не поступиться шаху і кордони наші не зміняться»* [5, с. 270]. Цим вчинком Єрмолов не тільки в черговий раз довів до відома персів жорстку позицію Петербурга щодо зміни кордонів, але й проголосив її найширшим колам. У свою чергу, оприлюднення позиції Росії вказувало на те, що дана позиція є остаточною і не може бути змінена. Крім того, відозва Єрмолова, розповсюджена в Ширвані, зменшувала ризик можливих заворушень у цьому регіоні.

Окрім питань про виконання умов Гюлістанської угоди і делімітацію кордону, О. П. Єрмолов обговорював із шахом й інші справи. Наприклад, він говорив про плани укласти російсько-перський союз, направлений проти Туреччини, а також просив дозволити російським військам вільний прохід через південне узбережжя Каспію для нападу на Хіву і Бухару. Російський посол також пропонував задіяти російських офіцерів у навчанні перських солдатів [кембридж, 335] і

відкрити постійні російські торгові консульства в Гілянї, Астарабаді і Мазендарані. Мірза Шефі [5, с. 270]. Жодної з поставлених російським урядом цілей Олексій Петрович в Ірані не досяг, але й перси, зі свого боку, не отримали жодних поступок від Росії.

Прощальна аудієнція відбулася 27 серпня, 29 серпня посольство покинуло Солтаніє [9, с. 113]. Повертаючись до Грузії, російське посольство 9 вересня 1817 року зупинилося в Тебризі. На відміну від першої зустрічі, Аббас-мірза тепер не вимагав від росіян роззвуватися і приймав Єрмолова і все посольство в аудієнц-залі [3, с. 421]. На переговорах із Мірзою Бозоргом Єрмолов прохав про визначення дати початку делімітації кордону. Було укладено попередню домовленість про те, що ці роботи почнуться в квітні 1818 року. Під час перебування в Тебризі було порушено інше болюче питання: питання про визнання Росією Аббас-мірзи законним спадкоємцем престолу. О. П. Єрмолов не приховував своїх симпатій до старшого єдинокровного брата Аббас-мірзи Мохаммед Алі-мірзи (відомий у західній та іранській історіографії як Доулатшахі, 1789-1821), який був намісником шаха в центральній частині Ірану (м. Керманшах) і в своїй політиці спирався на стару власне перську, а не тюркську аристократію. Коли Аббас-мірза звернувся до Єрмолова і, спираючись на статті Гюлістанської угоди, прохав про визнання його спадкоємцем трону, Єрмолов відповів, що такі питання може піднімати лише шах, а, коли шах не говорив з ним про це в Солтаніє, то сам Єрмолов не відчуває себе в праві починати такі переговори з принцом [5, с. 270-272]. Єрмолов вважав, що відмовляючи Аббас-мірзі у визнанні, він послаблює вплив англійців на Тегеран: Аббас-мірза був послідовним, рішучим, але чи не єдиним провідником західних ідей в Ірані. Що ж до Аббас-мірзи, то для нього питання про визнання з боку Росії було стратегічно важливим. Британська корона хоча й визнала його законним спадкоємцем престолу, не надала принцу жодних гарантій підтримки у випадку смерті шаха [3, с. 257]. Відсутність потужної зовнішньої підтримки жодного з претендентів на трон робила невідворотною криваву міжусобну боротьбу

між синами шаха. Небезпідставною є думка про те, що Єрмолов та інші російські чиновники очікували на спалах такої боротьби, щоб, скориставшись слабкістю Ірану, зсунути кордон імперії на південь. Але ставка на Мохаммед Алі-мірзу виявилася марною: невдовзі він помер від холери, а Аббас-мірза залишився єдиним реальним претендентом на трон.

Ще одне болюче питання, порушене в Тебризі, стосувалося виконання шостої статті Гюлістанського мирного договору, ще йшлося про повернення військовополонених і перебіжчиків. Посилаючись на дану статтю, Аббас-мірза і Мірза Бозорг вимагали від Єрмолова дозволу на переїзд царевича Александра до Ірану, підкреслюючи, що попередник Єрмолова генерал Ртищев уже давав такий дозвіл. Єрмолов відмовлявся, зауважуючи, що Александр становить загрозу Росії. Цікаво, що, під час перемовин О. П. Єрмолов згадував, як ще під час свого перебування у Тифлісі наказав відпустити до Єреванської області 90 сімей [1, с. 163]. Аббас-мірза не міг не знати про цей наказ і про його виконання, але заявляв, що не допустить повернення бажаючих переїхати з Ірану до Росії, доки Олександр не отримає можливості переїхати з Дагестану через російські землі до Ірану [5, с. 272-279]. Він навмисне прирівнював царевича Александра до військовополоненого, щоб добитися своїх цілей, прекрасно розуміючи, що Олександр не є ні військовополоненим, ні перебіжчиком. В той час, коли Єрмолов перебував із своїм посольством в Ірані, Олександр знаходився на непідконтрольних Росії землях Дагестану і потребував не дозволу на від'їзд з імперії, а дозволу на проїзд через російські землі.

Окремої згадки заслуговують росіяни, які знаходилися на перській службі. Гюлістанський мирний договір передбачав, що вони матимуть можливість повернутися до Росії. За роки війни в Ірані був сформований батальйон «Бахадеран». Незадовго до прибуття російського посольства до Тебризу «Бахадеран» був відісланий з міста для придушення курдського повстання. Єрмолов розцінив цю дію як спробу приховати від нього бажання бійців «Бахадерану» повернутися на Батьківщину. Мірза Бозорг завіряв російського посла, що повіреному у справах, якого буде

призначено до Тебризу буде надано можливість переговорити з усіма солдатами, але Єрмолов заявив, що вбачає в такій поведінці персів одне лицемірство. Він звинуватив перську сторону в тому, що вона чинить перепони бажаючим покинути Іран. Наприкінці свого виступу генерал заявив: *«Якщо в палаці серед його [Аббас-мірзи – Т.А.] охоронців я пізнаю російського солдата, то, не зважаючи на його присутність, вирву його у вас»* [3, с. 422].

17 вересня Мірза Бозорг від імені Аббас-мірзи надіслав Єрмолову офіційного листа, в якому дав відповіді на пропозиції російського посла. Іран погоджувався на призначення повірених у справах Росії й Ірану відповідно у Тебризі і Тифлісі. Що ж до консульства в Гіляні, то питання про його відкриття відкладалося на невизначений термін [1, с. 170].

19 вересня 1817 року відбулася аудієнція у Аббас-мірзи [5, с. 278], а наступного дня несподівано для Аббас-мірзи російське посольство покинуло місто. Принц послав навздогін Єрмолову листа, в якому висловлював крайню здивованість від'їздом дипломатів в час, коли переговори про окремі важливі питання (зокрема, визнання Аббас-мірзи спадкоємцем трону з боку Росії) не отримали формального завершення [1, с. 172]. У кількох листах-відповідях Аббас-мірзі і Мірзі Бозоргу, надісланих із Нахічевані, посол Росії пояснив свою поведінку безплідністю перемовин. Зокрема, в його листі до Аббас-мірзи знаходимо таку фразу: *«Із Тебриза я виїхав, не відповідаючи, тільки тому, що Мірза Бозорг повідомив про це, коли я вже отримав прощальну аудієнцію. І я, витративши багато на часу на марні переговори, втратив би ще більше, обговорюючи питання, на яке планував відповідати в дорозі»* [1, с. 173]. Безцеремонний у всіх значеннях цього слова від'їзд російського посольства зі столиці Іранського Азербайджану був останнім дипломатичним демаршем О. П. Єрмолова в Ірані.

24 вересня російське посольство прибуло до Нахічевані, останнього великого перського міста на своєму шляху [5, с. 281]. Саме звідти О. П. Єрмолов надіслав перший звіт Олександрові І. Цікаво, що посол позитивно оцінив результат своєї роботи. У всепідданішій

доповіді від 24 вересня він писав: «Бог ... дозволив мені бути виконавцем точної волі вашої. Покладені на мене доручення в Персії я виконав вдало. Наполягання щодо повернення отриманих нами областей були повторені з твердістю. З такою самою твердістю я відкинув їх, і кордони наші не зазнали жодної зміни. Дружба була не зовсім щирою, але отримала найкращу основу, і очевидно, можна сподіватися на її продовження» [5, с. 283]. Навіть через багато років, незважаючи на критику зсередини країни і з-за кордону, Олексій Петрович залишився вірним своїй думці. У мемуарах він оцінив результат посольства до Ірану як «достатньо вдалий» [6, с. 293]. При цьому він визнавав, що всупереч наданим інструкціям відмовився визнати принца Аббас-мірзу спадкоємцем трону і свідомо порушував усталений перський дипломатичний етикет [6, с. 293].

У листах до Олександра I, переданих через посольство Єрмолова, Фетх Алі-шах, Аббас-мірза і мірза Шефі в найяскравіших виразах писали про непорушність дружби і щирість взаємних зусиль росіян і персів у розбудові добросусідських відносин [1, с. 163-167]. На жаль, ці слова являли собою ніщо інше, як набір дипломатичних кліше, пишних за формою, але пустих за змістом. Насправді ж сторони бачили одна в одній суперників. Бойовий генерал Єрмолов, який отримав від імператора безпрецедентно широкі повноваження, міг, якби мав бажання, добитися від Ірану поступок у питаннях відкриття торгових представництв чи в питаннях створення антитурецького союзу. У свою чергу, Фетх Алі-шах міг добитись певних поступок стосовно Талишського ханства. Проте обидва політика перетворили переговори на безглузду демонстрацію сили. При цьому діяльність Єрмолова отримала високу оцінку від міністра закордонних справ Росії графа Нессельроде. У відношенні до Єрмолова від 19 лютого 1818 року він так охарактеризував сумнівні досягнення посла: «Зусиллями в [ашого] пр[евосходительства] утверджені мирні і дружні зв'язки з сусідньою державою, яка так довго ворогувала з нами. Ті з вимог Персії, які могли послужити приводом до порушення миру, відхилені назавжди, і засоби, вжиті вами для досягнення цієї мети, являють

собою торжество розсудливості й справедливості без використання загроз чи насильства» [1, с. 184]. Очевидно, що Петербурзький кабінет і не ставив перед О. П. Єрмоловим цілі налагодити по-справжньому дружні відносини з південним сусідом. Напружений нейтралітет був набагато вигіднішим для Російської імперії. Формально відносини між Росією й Іраном були рівноправними. Фактично ж держава-переможець, в особі генерала-дипломата прагла тиском і загрозами добитися тих поступок, яких не змогла добитися силою зброї. У свою чергу, перський двір не був вірним обіцянкам «відновити ... твердий мир і добру сусідську дружбу, що віддавна існували між двома державами». Не бажаючи примиритися з утратою земель Південного Кавказу, чиновники в Тебризі і Тегерані прагнули будь-якою ціною добитися їх повернення, нехтуючи іншими стратегічними інтересами країни. Присутність російського посла в Ірані давала Тегеранському двору можливість добитися пільг для перських купців у Росії чи обговорити відкриття перських консульств у прикаспійських містах Росії. Проте економічний розвиток країни був принесений в жертву імперським амбіціям і реваншизму. Врешті-решт реваншистські настрої перської аристократії призвели до трагічної для Ірану другої російсько-іранської війни (1826-1828).

Про те, що відносини між Росією й Іраном не були такими дружніми, як їх описували офіційні ноти, свідчать дії Ірану на зовнішньополітичній арені. Для організації подальшого опору Росії шах вирішив налагодити свої відносини зі споконвічним ворогом Ірану – Османською імперією. Мухіб Алі-хан був уповноважений запропонувати Османській імперії військово-політичний союз, мета якого полягала б у зупинці російської експансії на південь і поверненні завойованих Росією Кавказьких земель. Ця пропозиція була відхилена [5, с. 540-541].

В наступні місяці до Тифлісу регулярно надходили численні відомості про заклики до насильства проти росіян в Азербайджані і про підтримку персами дагестанців, чеченців і лезгінів у їхній боротьбі проти Росії, але

представники Ірану завжди знімали з себе відповідальність за ці дії, стверджуючи, що таку підтримку ворогам Росії надавали окремі чиновники без відома шаха [5, с. 324, 549-550]. Очевидно, що такі заяви були неправдивими і непереконливими. Проте

вони відображали специфіку російсько-іранських відносин міжвоєнного часу: дві держави завіряли одна одну у дружбі і відданості, але на ділі сприяли послабленню одна одної, готуючись до нової масштабної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Под ред. А. Берже. – В 12 т. – Т. VI. Ч. 2. – Тифлис : Типография Главного управления Наместника Кавказского. – 1875. – II, 950 с.
2. Балаян Б. П. Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения Восточной Армении к России / Б. П. Балаян. – Ереван : АН Армянской ССР, 1988. – 280 с.
3. Берже А. П. Посольство А. П. Ермолова в Персию. Исторический очерк // Русская старина. – 1877. – Т. 19. – С. 255-274, 389-427.
4. Гордин Я. А. Ермолов / Яков Гордин. – М. : Молодая Гвардия, 2012. – 600 с.
5. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. – Т. VI. Ртищев и Ермолов. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова. – 1886. – XI, 318 с.
6. Записки А. П. Ермолова 1798-1826 гг. / Сост., подг. текста, В. А. Федорова. – М. : Высшая школа, 1991. – 463 с.
7. Лесин В. И. Генерал Ермолов / В. Лесин. – М. : Вече, 2011. – 544 с.
8. Маркарян С. А. История Ирана в средние века – от Сасанидов до Каджаров (с III в. н.э. до первой половины XIX в.): Курс лекций. Учебное издание. – Ростов н/Д, 2010. – 432 с.
9. Нерсисян М. Г. Записки декабриста Е. Е. Лачинова о путешествия А. П. Ермонова в Иране 1817 г. // [Историко-филологический журнал]. – № 1. – С. 105-116.
10. Kadjar Prince Ali. Les rois oubliés. L'épopée de la dynastie Kadjare. / avec la collaboration de Sylvie Dervin. – 2me édition. – [s.v.] : [s.é], 335, [10] p.
11. Kelly L. Diplomacy and Murder in Tehran. Alexander Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia / L. Kelly. – L. : Tauris Parkis Paperbacks, 2006. – 314 p.
12. Kotzebue, Moritz von. Narrative of a Journey into Persia in the Suite of the Imperial Russian Embassy in the Year 1817 / Translated from German. – L. : by Strahan and Spottiswoode, 1819. – viii,
13. The Cambridge History of Iran in seven Volumes. – Edited by Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Melville. – V. 7. – Cambridge University Press, 1991. – 1096 p.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.;
Шкляж Й. М., д.і.н., проф.

© Ашурков Т. Т., 2014

Дата надходження статті до редколегії 25.09.2013 р.